

JETIASAR MADANIYATINING ZAMONAVIY TARIXIY REKONSTRUKSIYASI MASALASI

Khasanov Mutalib, Sobirov Alizoda Alisher o'g'li

Farg'ona davlat universiteti, O'zbekiston, Farg'ona

ARTICLE INFO.

Kalit so'zlar:

Jetiasar madaniyati, Yevrosiyo, Sopol buyumlari, sufa, qa'la, paxsa devor, hom g'isht, irrigatsiya inshoati, muzelashtirish, turizm.

Annotatsiya

Maqolada Sirdaryoning quyi oqimida Jetiasar madaniyati sohiblarining keng qamrovli tadqiqotlar natijasida to'la turar jo'y mahallalari, ibodatxonalari va dafn inshoatlari bir tarixiy majmuoa sifatida ochilib ilk bor vohadagi to'liq turar joy manzilini namoish etdi. Jetiasar madaniyatining Yevrosiyo xalqlari tarixida o'rni katta. Jetiasar madaniyatining (III-V aa.) to'liq tarixiy rekonstruksiya qilish uchun zamonaviy va tabiiy usullar qo'llash va muzelashtirish dolzarbligi muommolar maqolada muhokamaga qo'yilmoqda.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2022 LWAB.

Kirish. Yevrosiyo mintaqasi o'zining tabiiy geografik joylashuviga ko'ra dasht va sersuv vohalarga bo'linadi. Bu tarixiy geografik ikki xillik bu hududlarda ikki xo'jalik tizimini yaratgan. Amudaryo va Sirdaryo suvlari hududning eng katta suv zahirasini tashkil etadi va ular asosan Orol bo'yi hududlarida delta xosil qilib dehqonchilik madaniyati shakllanishiga imkon yaratgan. Har ikki daryoning qirg'oqlarida qadimdan nisbatan kichik unumdor yerlar mavjud bo'lgan. Milodiy IV-V asrlarda tiktonik o'zgarishlar sababli, Sirdaryo suvi Orolning shimol tomonidan yo'l ochdi, Janadaryo va Quvandaryolar qurib qoladi. Shundan boshlab ikki daryo aholisining bir qismi g'arb yo'nalishida ikkinchi qismi Sirdaryo yoqalab ko'chib ketishga majbur bo'ladi[2.42-46]. Bu seysmik o'zgarishlarning tarixiy jarayonlar bilan bog'liqligi keyingi davrlarni rekonstruksiya qilishda ham e'tiborli ekanligini xisobga oldik.

Jetiasar madaniyati yodgorliklarining asosiy majmuasi Sharqiy Orol bo'yi mintaqasida, quyi Sirdaryo-Quvandaryoning qadimiy kanallari havzasida keng delta allyuvial tekislikda joylashgan. Jetiasar yodgorliklari tarqalishining Janubiy chegarasi Janadaryo daryosining quruqligidan shimolga o'tadi. Bu yerda tabiiy sharoit delta kanallarining gidrografik rejimlarida doimiy o'zgarishlar bilan ajralib turardi[2.32]. Moddiy madaniyatida shimoliy va g'arbiy hududlaridagi ko'chmanchi chorvadorlarning madaniy ta'siri kuchliroq kuzatiladi. Jetiasar yodgorliklari birinchi marta 1946-yilda S.P. Tolstov tomonidan ilk marta o'rganilib, alohida madaniyat sifatida harakterlanadi[5.133-134]. Yodgorliklarning aksariyati joylashgan tabiiy chegara nomi bilan atalgan. Xorazm arxeologiya ekspeditsiyasining uzoq yillik izlanishlari tufayli Jetiasar madaniyati yodgorliklari ancha to'liq o'rganildi, qazilma va tadqiqot materiallari L.M.Levina va B.I.Vaynberglar tomonidan bir qancha monografiyalarda chop etildi[11.37-56].

Jetiasar madaniyati Sirdaryo sohillarida, Orol-Kaspiy dashtlarida rivojlangan, iqtisodiyoti murakkab edi.

Bu yerda chorvachilik va dehqonchilik ovchilik va baliqchilik bilan birgalikda tabiiy resurslardan unumli foydalanilgan. Rivojlanishning ma'lum bir bosqichida Jetiasar madaniyati aholisi sun'iy sug'orish bilan shug'ullana boshladilar. Barcha aholi punktlari Daryo bo'ylarining yaqin atrofida joylashgan va dasht yaylovlar bilan o'ralgan.

O'tgan asrning 80-yillarida Qozog'iston Boyqung'ir kosmodromi hududida katta arxeologik qazishma ishlari olib borilgan va Jetiasar madaniyatiga oid yangi arxeologik topilmalar bilan yanada boyitilgan.

L.M. Levinaning Sirdaryoning quyi oqimidagi arxeologik tadqiqotlari materiallari, asosan 1988-1990-yillarda saqlanish ishlari davomida olib borilgan nekropol qazishmalari hamda Badaik-asar chekkasida va Tompak posyolkasi yaqinidagi 34 ta qo'rg'onlarda qazishmalar olib borilgan. Dehqon xo'jaliklarining ko'plab xarobalari topilishiga olib kelgan o'troq turmush tarzining mavjudligi Jetiasar madaniyatining barcha qabilalariga xosdir. Manor hovlisida turar joy va mevali daraxtlar, tashqi hovli esa chorva uchun rejalashtirilgan. L.M. Levina va Z.S. Galiyevlarning tadqiqotlariga ko'ra, barcha Jetiasar qal'alari har birida 70 tagacha aholi punktlaridan iborat guruhlar bo'lingan. Har bir guruhda, qoida tariqasida, markaziy aholi punktlaridan biri o'zining kattaligi bilan ajralib turardi, guruhdagi qal'alar orasidagi masofa 2-8 km [2.42-46]. Aholi punktlarining alohida guruhlari orasidagi masofa ancha katta, lekin hatto kichik qal'alarning balandligi ham ularning kuchli istehkomlari bilan yorug'lik signallarini bir minoradan ikkinchisiga har bir guruh ichida ham, butun traktida ham uzatish imkonini bergan. Har bir turar-joyning yadrosi murakkab istehkom tizimiga ega bo'lgan ko'p qatlamli uy majmuasidir. Odatda, yuqori platforma uch tomondan (kamroq — har tomondan) ikkinchi, pastki platforma bilan o'ralgan, shuningdek qal'a devori bilan o'ralgan. Dastlabki Jetiasar davrida pastki qismida sezilarli to'rtburchak shaklida va ehtimol yirik shoxli chorva uchun qo'tonlar bo'lishi mumkin.

Keyinchalik, pastki platforma, xuddi yuqori platformalarga, turar-joy zich qurilgan. Ular birgalikda bitta uy majmuasini tashkil etishdi. Faqat ikkita qadimiy aholi punktlarining uchinchi qismi bor, ular shimolga bog'langan va kuchli devorlar bilan o'ralgan. Jetiasar-2 yodgorligida olib borilgan qazishmalarda ko'rsatilgandek, birlashtirilgan uchinchi qismning markazida dastlab sun'iy suv ombori va keyinchalik uning hududi, dastlabki ikki qismli, turar-joylar bilan to'liq qurilgan [3.]. Keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda biz qadimgi mahalla tizimini tassavur qilishimiz mumkin. Bu yerda katta patriarxal oila xo'jaligi va boshqa xo'jalik tizimlarini kuzatishimiz mumkin. Yana e'tiborli tomoni shundaki bunda qariyb 1600-1500-yillar muqaddam xom loy va paxsadan qurilgan me'moriy inshootlar nisbatan yaxshi saqlangan.

Birinchi bosqich oxirida istehkomlar faqat kichikroq o'lchamdagi xom (40-42 ta 26-30 ta 9-10 sm) g'ishtlardan terilgan. Minoralarning gumbazli shifllari trapetsiya shaklli g'ishtlardan dastlabki davrdagidek katta bo'lib, oz sonli halqalarga ega.

Barcha Jetiasar aholi punktlari kuchli mudofaa tizimiga, unda turar-joy ichidagi har bir joy o'z qal'a devorlari bilan o'ralgan edi. Qazishmalar istehkomlarning rivojlanish dinamikasini ochib berdi. Dastlab planda oval, qal'aning o'zagi (taxminan 45-50 m), perimetri bo'ylab gipsli bloklar va loyli g'ishtlardan to'g'ridan-to'g'ri materikka o'rnatilgan kuchli devorlar bilan himoyalangan. Qal'a devorlari shaxmat taxtasi shaklida joylashtirilgan uch yoki ikki qatorli bo'shliqlar bilan jihozlangan. Qal'aning ichida tor tonozli xonalar ikki qavatda joylashgan edi. Keyinchalik qal'a devorlariga tashqi tomondan baland plintusdagi minoralar va otish galereyalari qo'shildi, ikkinchisiga minoralar qo'shildi, ammo balandroq platformada va bu minoralarga yangi qal'a devorlari birlashtirildi [2. 42-46].

Jetiasar tepaliklari doimiy ichki binolarga ega qal'alardir. Jetiasar yodgorliklarini qazish ishlari qadimgi aholi punktlarini dastlabki ichki rejalashtirishning ikki turi haqida gapirishga imkon beradi. Shunday qilib, ma'lumki, asl qal'a ichidagi Jetiasar 2 tepaligining yuqori platformasida uzun tor tonozli xonalar qatori bor edi, ularning ba'zilari ikki qavatli bo'lib, bir-biri bilan kemerli o'tish joylari bilan aloqa qilishgan. Keyin ichki maketning boshqa turi paydo bo'ladi. Ushbu tartib keng maydonlarda qazilgan Jetiasar qadimiy aholi punkti joylashgan joyda yaxshi kuzatilgan. Bu erda dastlabki tartibning ma'lum

darajada vayron qilingan va zich joylashgan xonalarida shunga o'xshash ko'plab turar-joylar qurildi. Bo'limlar ikki yoki uch xonadan iborat edi. Asosiy uyning ichki qismi — ikkita (kamroq-uchta) devor bo'ylab past keng sufa bilan va Markazi ochiq o'choq-davrning barcha keyingi qatlamlari uchun xosdir [13. 531-533]. Deyarli har bir bo'lim tinchlik davrida ishlatilgan multiq yo'lagingning bitta bo'linmasiga ulangan edi, ehtimol qo'shimcha yashash yoki yordamchi xona sifatida. Uning butun hayoti davomida tepalikdagi turar-joy uchastkalari bir necha bor qayta tiklandi, xonalarning soni va joylashishi, ularning hajmi va konfiguratsiyasi o'zgartirildi, ammo har bir bo'limning asosiy maydoni o'zgarishsiz qoldi. Past va keng sufalar ko'pincha qarama-qarshi ikkita devor bo'ylab qurilgan va Markaziy qismida o'tish yo'llari bilan kesilgan. Asosiy yashash joylarida don maydalagichlar uchun stendlar mavjud edi. Shuningdek, bo'limning asosiy yashash maydonining boshqacha tartibi mavjud edi. Kirish oldidan bo'sh joy, xonaning qolgan qismidan baland (1,5 m va undan ortiq) tor g'isht devori (uzunligi 1,5-2 m) bilan ajralib turardi. Xonaning uchta devori bo'ylab u shaklidagi soufa bor edi, u birinchi qavatdagi xonalardagi soufalardan torroq va balandroq edi [4.74-81]. Xonaning markazida zamin sathidan pastda chuqurlashtirilgan, rejada dumaloq, baland tomonlari va rejada birlashtirilgan trapetsiya platforma bo'lgan ochiq o'choq bor edi, uning ustiga kesilgan konus shaklidagi ikkita "o'choq stendlari" joylashtirilgan edi. Asosiy yashash maydonidan tashqari, har bir bo'limda bitta yoki ikkita kommunal xonalar mavjud edi, ehtimol turar-joy, ammo iqtisodiy funksiyalarni birlashtirgan. Ushbu xonalarning ichki maydonini, qoida tariqasida, devorga o'rnatilgan bir nechta o'choqlar, kommunal chuqurlar va omborxonalar egallagan. Ko'pincha, yonmaydigan loydan yasalgan, oval yoki rejada yumaloq katta qalin devorli idishlar saqlash idishlari sifatida ishlatilgan (odatda don). Ushbu xom idishlar Jetiasar madaniyatiga xosdir va barcha qurilish ufqlari va davrlaridagi barcha dastlabki yodgorliklarda uchraydi. Ba'zan kommunal xonalarda past so'rilar-so'filar ham bo'lib, ularda ko'pincha bir yoki ikki kamerali o'choqlar bo'lgan. Turli bo'limlar egallagan maydonlarning hajmi biroz farq qiladi [4.15-80].

Arxeologik tadqiqotlar asosida L.M. Levina va Z.S. Galiyeva shunday xulosaga keldilarki, ulkan, mustahkam mustahkamlangan Jetiasar turar-joylari to'g'ridan-to'g'ri qadimgi soylar bo'yida, tabiiy va sun'iy suv havzalari yaqinida joylashgan bo'lib, ular doimo tepaliklar va nekropollar bilan o'ralgan. "Hozirda, - xulosa qildi tadqiqotchilar, - ellikka yaqin Jetiasar qal'alari mavjud [3.]. SHunda qilib hozirgi kunga qadar Jetiasar madaniyati kompleks o'rganilib ularni me'morchiligi, sopol buyumlari, dafn marosimlar, temirdan yasalgan mehnat va jangavor qurollari tipologiyasi asosida o'rganilgan. Xorazm ekspeditsiyasi ananalari asosida o'rganilgan va bu o'z davrining arxeologik yutuqlari sifatida qaralgan. Garchi shu darajada o'rganilishiga qaramay hozirgu kun talablariga mutloqo javob bermaydi.

O'tgan asr arxeologlarining eng katta kamchiliklaridan biri bu yogorliklar turizm tizimiga kiritilmaganligi, ochib o'rganilgan shu qadar dolzarb muammoli yodgorliklar shu xolicha ochiq osmon ostida qolib ketmoqda. O'tgan asrning 90 yillariga qadar ko'pchilik yodgorliklarda olib borilgan arxeologik tadqiqot ishlari hozirgi kun fan yutuqlariga to'laqanli olib borilgan deyishga arziydimi. Yodgorliklarni o'rganishda paleobotanik tadqiqotlar olib borilganida edi, hozirda Jetiasar madaniyatining inqirozga yuz tutgan masalalari aniqroq dalillar asosida yoritilgan bo'lar edi. Agar suyaklardan geninjeneriyasi ma'lumotlari olinganda ularni qo'shni xalq elatlar bilan qondoshlik masalalarini, migratsiyasini to'la kuzatish mumkin bo'lar edi. Bundan tashqari hozirgi kun arxeologiyasi qadimgi o'simlik va xayvonot dunyosini keng taxlillar asosida qadimgi ajdodlarmizni kundalik turmishida emishi to'g'risida ham ma'lumot olish mumkin ekan. Tarixini arxeologik materiallar asosida zamonaviy taxlillar asosida rekonstruksiya qilishni rejalashtirish hozirgi kunning dolzarb masalasi xisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Левина Л.М. К истории исследований Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в Восточном Приаралье // Приаралье в древности и средневековье. - М.: 1998. - С. 42.
2. Левина Л.М. Новые исследования памятников джетасарской культуры в Восточном

- Приаралье // Ранние ночевники Центральной Азии и Казахстана. - Л.: Наука, 1975. - С. 42-46.
3. Левина Л.М. 1996. Этнокультурная история Восточного Приаралья. Москва: Наука-Восточная литература.
 4. Левина Л.М. Керамика нижних и средних Сырдары в I тысячелетии н.э., М., 1971. рис.3, 74-81; Рис. 15,80
 5. Толстов С.П. По следам Хорезмской цивилизации. - М., - Л.: 1948. - С. 133-134.
 6. Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР в 1946 г. // Вестник АН СССР. - М., 1947. Т. 4. #2. - С. 177-182.
 7. Толстов С.П. Вдол древник дельта Оксуса и Джаксарта. — М.: 1962. — С. 155. Карта с иллюстрацией 85.
 8. Толстов С.П., Итина М.А. Саки Низови Сырдары (по материалам Тагискена) // СА. - М., 1966. №2. - С. 151-175
 9. Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М.А. Работа Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1958-1961 гг. - М., 1963. 6-е изд. Глава 1. - С. 34.
 10. Толстов С.П. Скифское Приаралье и Хорезм // СЭ. - М., 1961. № 4. - С. 114-146; Тот же автор. Среднеазиатские скифы в свете новейших археологических открытий // - М., 1963. № 2.-С. 23-45.
 11. Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Культура Чириработ // Низовья сырдары в древности. - М., 1993. 1-е изд. - С. 37-56.
 12. Вайнберг Б.И., Дурдиев Д., Юсупов Х. Геологоразведочные работы в Северном Туркменистане // АО 1970. - М.: 1971. - С. 434-436.
 13. Вайнберг Б.И. Новая культура раннего желтого века в левобережном Хорезме // АО 1971. - М.: 1972. - С. 530-531;
 14. Вайнберг Б.И. Скотоводческие племена в древнем Хорезме // Культура и искусство древнего Хорезме. - М.: 1981. - С. 128.
 15. Вайнберг Б.И. Памятники куясайской культуры // Кочевники на границах Хорезмы. тр. ХАЕЕ. Том XI. - М., 1979. - С. 48.
 16. Вайнберг Б.И. Древняя история происхождения Сарикамшской дельты Амудары в свете археологических работ последних десятилетий // Аральский кризис. - М., 1991. - С. 130.
 17. Юсупов Х.Ю. Исследование Захоронений вдол верхнего Узбая Весной 1973 г. // Успехи археологии Центральной Азии. - Л.: 1975. 3-е изд. - С. 48-51;